

44. Державний архів Вінницької області (ДАВО). – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 704. Тут зберігаються матеріали люстрації Літинського староства 1798 р.

Summary

This article proves that the economic inventories of the formal and the private house are the most important spring in the investigation of agrarian relationship, social history when we have opportunity to study the way of life, traditions and the culture of the peasantry.

Ю. М. Поліщук

ЕТОНОКОНФЕСІЙНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОГО ЦАРИЗМУ В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

В умовах розбудови Української держави актуальним є питання суспільної злагоди, єднання усіх здорових сил навколо її зміцнення. В такій ситуації з особливою гостротою постає питання духовного єднання народів України, толерантних стосунків представників різних релігійних конфесій. Для цього потрібно мати правдиву історію релігійного життя України.

Потрібно відмітити, що сучасні дослідники приділяли певну увагу даним проблемам [1; 2]. Проте переважна більшість цих робіт присвячена загальноукраїнським церковним проблемам і в них фактично не враховані регіональні особливості релігійного життя, вплив на нього етнічних і політичних факторів. Винятком можуть бути дослідження С. Жилюка, О.М. Іващенко, А.В. Опрі, О. Суліменка, С. Таранця [3; 4; 5; 6; 7] та деякі інші, в яких висвітлюються розвиток російської православної церкви, хасидизму на Волині та політика російського царизму щодо них, ліквідація уніатської церкви, становище старовірських громад на Поділлі. А також фундаментальні роботи французького дослідника Данієля Бовуа, де значне місце відводиться вивченню політики російського царизму щодо католицької церкви на Правобережжі [8; 9].

Проте досліджень, де б комплексно аналізувалася етноконфесійна політика С.-Петербургу в Правобережній Україні фактично немає. Тому автор і звертається до даної проблеми.

Загальновідомо, що до приєднання краю до Російської держави він довгий час перебував у складі католицької Речі Посполитої. Це безумовно наклало свій відбиток, як на етнічний склад населення, так і на його релігійне життя. За даними ревізії населення, яка була проведена в 1795 р. переважну більшість населення тут склали українці – 87,9% [10, с.158] усього населення краю. Другою за кількістю етнічною групою Правобережної України були поляки – дещо більше 10%. За ними розташувалися євреї, яких, за підрахунками В. Наулка тут мешкало 110 тис. чол. (близько 3,5% усього населення) [11, с.37,42]. Інші етнічні групи в цей час були нечисельними і мало впливали на етнорелігійні та етнополітичні процеси, які відбувалися в регіоні в кінці XVIII ст.

Зрозуміло, що концентрація значної кількості представників різних етнічних груп наклала свій відбиток на релігійне життя краю. Адже історично склалося так, що представники кожної з них, як правило, сповідували свою релігію. Так, поляки, які в той час займали панівні позиції в політичному, економічному житті Правобережної України, були католиками. Українці теж сповідували християнство, але в його греко-католицькому (уніатському) варіанті. Євреї сповідували іудаїзм. Певний колорит у релігійне життя краю вносили російські старовіри, які з'явилися тут у другій половині XVIII ст. На початку XIX ст. їх в регіоні мешкало більше 7 тис. чоловік [12, арк.27; 7, с.26]. Взаємостосунки священиків і віруючих цих конфесій і держави були порівняно стабільними і кожна з них займала свою нішу в суспільстві.

Ситуація почала змінюватися, коли в результаті другого (1792 р.) і третього (1795 р.) поділів Речі Посполитої територія Правобережної України була інкорпорована до складу Російської імперії. Тут було утворено три губернії – Волинську, Київську і Подільську, які адміністративно увійшли до складу Київського генерал-губернаторства. Поряд із цим, перед царизмом постало питання вироблення політики, щодо нових підлеглих, серед яких практично не було представників титульної нації – росіян. Особливо це стосувалося корінного населення краю – українців. В її основу було покладено формулу викладену високопоставленим російським чиновником С. Уварова: “православ'я, самодержавство, народність”. Зокрема, 4 грудня 1832 р. він писав, що православ'я, самодержавство, народність є “...останній якір нашого порятунку і найвірніша запорука сили та величі нашої Вітчизни” [13, с.188].

Виходячи із цих принципів, царський уряд і вище духовенство російської православної церкви почали формувати своє ставлення і свої дії щодо священиків і віруючих тих релігійних конфесій, які були представлені на Правобережній Україні. При цьому особлива увага приділялася уніатській церкві, яка, на думку правлячих кіл імперії, була головною перешкодою на

шляху русифікації українців краю, яких вони вважали “спольщеними росіянами”. Тому практично з перших днів панування на Правобережній Україні російський царизм повів планомірну політику по її ліквідації. Так, уже 22 квітня 1794 р. у “височайшому указі” наголошувалося на необхідності знищення тут уніатської церкви і підкреслювалося, що православ’я “є надійним засобом для укріплення народу в єдності”. В указі також підкреслювалося, щоб місцева російська адміністрація “надавала допомогу місцевим мешканцям у переході від уніатства до православ’я”. Для реалізації цих настанов в краї почали створювати православне єпархіальне церковне управління, “упорядковувалися церковні справи уніатської церкви”. Відповідні інструкції отримав і архієпископ Віктор (Садковський). Він звернувся до усіх жителів приєднаних земель із закликом “повернутися до істинної матері-церкви благочестивої”. Цю грамоту-заклик було прислано із С.-Петербурга [3, с.78-79]. Проте царська адміністрація і вище керівництво російської православної церкви не дуже надіялися на його ефективність. У 1794 р. Синод затвердив розпорядження про направлення на Правобережжя із сусідніх з нею єпархій “людей духовного звання, здатних до навчання і навернення уніатів до православ’я”. Катерина II виділила на цю акцію значну суму грошей [8, с.228].

Проте влада не обмежувалася названими вище заходами. У червні 1794 р. архієпископ Віктор розповсюдив серед православних священників прислану Синодом інструкцію, де були викладені методи роботи з уніатами. Зокрема, їм пропонувалося активно використовувати місцеві органи влади, поліцію, а священників, що відмовлялися переходити у православ’я, рекомендувалося силою виганяти з парафій.

В результаті такої ціленаправленої політики російської адміністрації, священників православної церкви, на кінець 1796 р., лише у волинських уніатів було відібрано майже 900 церков і “приєднано” до православ’я майже 150 тис. парафіян і 800 священнослужителів. У багатьох випадках це робилося за допомогою поліції і каральних загонів [14, с.8].

В подальшому брутальна політика “приєднання” уніатів Правобережної України до православ’я продовжувалася. Її зупинила лише смерть Катерини II. Новий імператор Павло 18 березня 1797 р. видав маніфест про віротерпимість. В наступному році для управління уніатськими парафіями Правобережної України було створено уніатську єпархію – Луцьку. Ці послаблення привели до того, що в ряді населених пунктів краю люди почали повертатися до унії. Це викликало нові репресії, які припинили цей процес, але і перехід уніатів до православ’я теж майже припинився.

Новий наступ царизму і російської православної церкви на уніатів розпочався в кінці 20-х рр. XIX ст. і був пов’язаний з діяльністю Йосифа Семашка, який розробив детальний план повної ліквідації уніатської церкви. Його реалізація розпочалася у 1832 р. з ліквідації Василіанського ордену [15, с.47-49].

Завдяки постійному тискові чиновників, російської православної церкви, каральних органів на священників, парафіян, владі вдалося похитнути позиції уніатської церкви в регіоні. 12 лютого 1839 р. у Полоцьку відбувся контрольований російською владою уніатський Собор, який затвердив рішення про ліквідацію уніатської церкви [3, с.100]. Українське населення було “приєднане” до російського православ’я, священники якого з амвонів доводили українцям, що “один закон, одна мова, одна віра” [16, с.5].

Якщо уніатська церква була оплотом українського населення Правобережжя і до певної міри стояла в опозиції до польського панування тут, то католицька – не тільки була оплотом поляків, а й займала в краї панівні позиції, фактично була державною. Зрозуміло, що зі зміною політичної влади в регіоні, змінилися тут і релігійні пріоритети. Російська адміністрація, російська православна церква почали боротися проти католицизму. Перший удар по ньому було нанесено після поразки польського повстання Т. Костюшки, яке підтримала як значна частина польської шляхти Правобережної України, так і католицькі священники. Російський царизм спробував скористатися з цього і послабити політичний, економічний та ідеологічний вплив католицької церкви і польської шляхти. В результаті цього частина її священників була заарештована і вислана за межі краю. Було закрито ряд католицьких монастирів. Але масового наступу на католицизм в цей час ще не вдалося організувати. Російська адміністрація продовжувала надіятися на співпрацю з верхівкою польської шляхти і тому не наважувалося на відкрити боротьбу з католицькою церквою.

Новий наступ на католицизм і польську шляхту російський царизм розпочав після поразки польського повстання 1830-1831 рр. С.-Петербург знову почав конфісковувати маєтки польської шляхти, закривати католицькі костьоли і монастирі. За підрахунками М.Г. Щербак і Н.О. Щербак в цей час було закрито близько 200 таких монастирів [16, с.43]. В багатьох з них згодом були розміщені православні культові споруди.

Царизм починає обмежувати політичні, громадянські права католиків. Так, їм заборонялося займати чиновницькі посади в адміністрації Правобережної України і навіть вчителювати [17, с.86].

Проте повністю знищити польський, католицький вплив на Правобережній Україні царизмові не вдалося.

До цього питання він повернувся в 60-х рр. XIX ст. У 1861 р. римо-католицькому духовенству було заборонено відкривати школи, навчати дітей польською мовою [18, арк.13]. Поразка чергового польського повстання 1863 р. посилила цю боротьбу. В цей час знову починають закривати католицькі монастирі, костьоли. Так, костьоли були ліквідовані в Крупці Дубенського повіту, в Опаліні В.-Волинського, Гулевичах, Мельниці, Маційові Ковельського повітах Волинської губернії. Закривалися і римо-католицькі монастирі. Уже в 1863 р. така доля спіткала жіночий монастир сестер-шатинок (сестер-милосердя) у Луцьку, в 1866 р. – чоловічий монастир францисканців у Межиріччі Острозького повіту, у 1869 р. – монастир тринітаріїв у Луцьку на Волині. Продовжувалася ця практика і в наступні роки. Як результат, на початку XX ст. на Волині залишився лише один Бернардинський монастир у м. Заславі [19, с.171-173].

Замість них, іноді навіть в цих же приміщеннях, відкривалися православні церкви, монастирі. Так, будівлю, закритого у 1884 р. луцького монастиря кармеліток, було передано Хрестовоздвиженській церкві [20, арк.144].

Архівні документи свідчать, що влада не обмежувалася боротьбою із зовнішніми проявами католицизму, намагалася витравити його з душ поляків. Зокрема документи фонду Канцелярії Волинського губернатора свідчать, що католицьким священикам не дозволяли здійснювати обряди поховання померлих католиків на місцевих кладовищах, забороняли за латинським обрядом хрестити дітей, вінчати православних з католиками [20, арк.144].

Досить яскраво охарактеризував політику російського царизму щодо польського населення і католицької церкви губернатор Волинської губернії, який у звіті імператору за 1894 р. написав, що уся його і його адміністрації діяльність була спрямована "...на зміцнення в населенні свідомості, що споконвіку російська і православна Волинь назавжди повинна залишатись такою і, що не тільки відновлення тут традицій Польщі, але й підтримання національної єдності з поляками не більш як нездійснена мрія" [21, арк.2-3].

Проте усі ці заходи не відвернули польське населення краю від релігії батьків. Продовжувала підтримувати польську культуру, мову і католицька церква. На свій страх і ризик ксьондзи, не дивлячись на переслідування держави, створювали таємні школи, навчали в них дітей польської мови і т.д. Про це стало відомо місцевій адміністрації. Як результат, у вересні 1907 р. волинський губернатор барон Штакельберг видав секретний циркуляр, в якому висловив стурбованість "посиленням польсько-католицького впливу в краї". Мировим посередником, повітовим справником, поліцеймейстерам наказувалося знищити усі таємні польські школи, суворо покарати їхніх засновників і не допускати появу нових [22, арк.40].

Приєднання Правобережної України до Російської імперії створило для царизму нове для нього єврейське питання. В основу його вирішення було покладено наступне: або асиміляція, або еміграція. На це неодноразово вказували вищі посадові особи Росії. Так, міністр внутрішніх справ Ігнат'єв заявляв, що "західний кордон для євреїв відкритий" [23, с.128]. Конкретні кроки по реалізації цього плану було розпочато з обмеження сфери економічної діяльності євреїв і позбавлені їх права вибору місця проживання в державі. Логічне оформлення ця політика знайшла у формуванні "єврейської смуги осілості", до якої увійшла і територія Правобережної України.

Крім економічного тиску на євреїв, російський царизм намагався підірвати їх національну свідомість, асимілювати і навести на християнську віру. На шляху реалізації цих прагнень стояв "морально-релігійний культ", тому царизм повів наступ на права кагалів і рабинів. Так, уже прийняте в 1804 р. положення про євреїв почало регламентувати діяльність останніх і хоча їх продовжували обирати, але після цього рабини повинні були бути затвердженими губернськими органами влади [4, с.105]. У другій половині XIX ст. царському урядові взагалі вдалося впровадити інститут казенних рабинів, якому видавалося спеціальне посвідчення. Кандидатом на цю посаду міг бути тільки випускник рабинського училища, або єврейських вищих чи середніх навчальних закладів.

Казенний рабин офіційно представляв єврейську общину в місцевих органах влади, роз'яснював членам общини зміст прийнятих законів і розпоряджень. Він повинен був вести книгу записів новонароджених, померлих, шлюбу, а в дні державних свят завершувати свої проповіді закликами не тільки до вірності богу, а й до покірності російському самодержавству.

Досить активно російський царизм вів боротьбу проти хасидизму, який вважав небезпечнішим від ортодоксального іудаїзму. Ця боротьба яскраво проявилася у переслідуваннях цадиків. Спочатку їх обмежили в пересуванні. Дозвіл на проїзд в той чи інший населений пункт він мав отримати у місцевих органів влади. Згодом їм взагалі заборонили покидати місця постійного проживання. У 1864 р. Міністерство внутрішніх справ видало розпорядження про те, що хасидські книги можна було друкувати лише з дозволу цензури [4, с.117].

Досить активно в боротьбі проти цадиків влада використовувала міф про ритуальні вбивства.

Поряд з наступом на іудаїзм, хасидизм, російська адміністрація всіляко сприяла переходу євреїв у православ'я. Так, уже в 1817 р. з її ініціативи організували "Товариство ізраїльських християн", яке повинно було займатися цим питанням. Євреї, які переходили в православ'я отримували від держави ряд пільг. Зокрема, вони зовсім звільнялися від виконання військової повинності і це поширювалося на "усе потомство" і на три роки – від усіх податків. Засуджені євреї після прийняття християнства отримували значні послаблення [24, с.103,105].

Боротися з іудаїзмом, хасидизмом царизм намагався через ліквідацію традиційних єврейських навчальних закладів (хедерів, бет-мідрашів, талмуд-тор) і заміну їх казенними навчальними закладами.

Проте усі ці дії не дали бажаних результатів. Євреї продовжували міцно триматися своєї релігії, своєї культури.

Цікавою сторінкою етнорелігійного життя Правобережної України і політики російської влади щодо нього є переселення сюди німецьких колоністів. За своїми релігійними поглядами переважна більшість колоністів дотримувалася протестантських догматів. Проте вони належали до його різних гілок. Так, досить чисельними в краї були лютеранські, менонітські, баптистські, штундистські громади. Найбільше тут було прихильників лютеранська церкви. Так, на Волині в кінці XIX століття до неї належало більше 98% німецьких поселенців. Схожа ситуація була й в інших губерніях краю.

Аналіз джерел свідчить, що сформовані на теренах Західної Європи віросповідні традиції були перенесені ними на нові землі й знайшли тут досить сприятливі умови для подальшого розвитку. Цьому сприяв і царський уряд, який гарантував колоністам належні умови організації релігійного життя, толерантне ставлення до їхньої віри. Це було зумовлено тим, що С.-Петербург справедливо розглядав повне задоволення віросповідних потреб, як ефективний механізм закріплення переселенців на нових землях, а також як засіб свого впливу на них.

В руслі такої політики держава зобов'язувалася надавати досить суттєву матеріальну допомогу колоністам при будівництві культових споруд. Більш того, у владних кабінетах було підготовлено низку документів, що передбачали певні правила організації церковно-релігійного життя переселенців. Так, у "Статуті про колоністів" були викладені деякі обов'язки пасторів щодо ведення метричних книг. Згідно з "Інструкцією про внутрішній розпорядок" кожний колоніст повинен був у недільні, святкові та спеціально визначені духовними особами дні відвідувати храм, молитися, слухати Слово Боже. Тих, хто цього не робив, штрафували, а при повторному порушенні відправляли на примусові громадські роботи.

У перші десятиріччя колонізації, тобто тоді, коли діяли урядові пільги, керівників релігійних громад утримували за рахунок державної казни. В подальшому їхня діяльність оплачувалася громадою [25, с.60].

Потрібно відмітити, що згодом С.-Петербург змінив своє ставлення до цього питання. Першими жертвами стали баптисти, в яких царизм "побачив" загрозу православним устоям держави.

Як відомо, починаючи з 60-70-х років XIX ст., в зв'язку з бурхливим розвитком капіталістичних відносин і появою ринку вільної робочої сили, розпочинається масове використання православних працівників у німецьких колоніях. Останні не могли не звернути увагу на ту роль, яку відігравала в житті колоністів і особливо баптистів їхня релігія. При цьому вони бачили, які привілеї дарував уряд колоністам, і в них виникала повага до віровчення, на якому був заснований весь уклад життя їх роботодавців. Один із відомих тогочасних російських місіонерів І. Недзельницький писав: "...народ бачив, що німці живуть краще від них і думав, що це кращий народ, тому що віра їх сама найкраща". Крім того, за рівнем грамотності німецькі колоністи набагато переважали місцеве населення. Тому, коли вони бачили, що православні робітники не можуть самостійно читати православне Євангеліє і не знають основ свого віровчення, то часто ставали для них першими, а то й навіть єдиними вчителями грамоти [26, с.28]. Цим німці поступово почали залучати волинських селян до своїх віровчень. Особливо активно у другій половині XIX ст. це робили баптисти. Їхні емісари розгорнули активну діяльність й ідеї баптистів знайшли в Правобережній Україні своїх прихильників. Особливо активно цей процес відбувався на Волині, де в 1865 р. нараховувалось більше 3 тисяч баптистів [27, с.71], а в 1895 їх уже там було 5981 осіб [28, с.13].

У 1896 р. Управління Київського навчального округу обстежило окремі поселення баптистів на Волині й прийшло до висновку, що вони становлять загрозу для православ'я [27, с.116].

Слід відмітити, що німецькі баптисти Волині мали значний вплив не лише в краї, а й серед одновірців усієї Російської імперії. На це, зокрема, вказує те, що 3 січня 1909 р. в колонії Нейдорф Житомирського повіту відбувся з'їзд духовних наставників німецьких баптистів усієї Росії [29, арк.78]. Такі дії баптистів викликали обурення в Київського, Подільського і Волинського

генерал-губернатора і він дав головному жандармському управлінню наказ стежити за тим, щоб баптисти більше не проводили ніяких зібрань.

Урядові установи, православну церкву непокоїла активність баптистів і їхній вплив на місцеве населення. Тому вони посилили свою увагу до них. Особливо це було помітно перед початком Першої світової війни. Саме в цей час Волинському головному жандармському управлінню була дана вказівка перевіряти політичну благонадійність німців-баптистів, які проживали в колоніях Кутузовської волості Житомирського повіту [30, арк.142-147]. Ця надмірна “увага” з боку властей змушувала останніх залишати край і виїжджати за межі імперії.

Поряд з баптизмом на Волині набув поширення і штундизм. “Stund” (“Штунд”) така назва була поширена через те, що члени цієї секти після звичайної церковної служби збиралися в кірсі й додатково вивчали Біблію. Організація цих гуртків в німецьких колоніях України була пов’язана з іменем прибулого з Базельської місії Й. Бонекемпера (1796-1857 рр.), який розгорнув активну проповідницьку діяльність в Україні. Послідовники Бонекемпера знайшлися і на Волині. Так, у 1884 р. штундисти були виявлені в колонії Синьова Рівненського та Горошках Житомирського повітів. Штундисти розповсюджували серед місцевого населення релігійну літературу російською мовою. При цьому вони спеціально нікого не навертали у реформаторську віру, а переконували людей вчитися грамоті, щоб самим читати Святе Письмо і намагатися за прикладом німецького братства “Друзів божих” (Stund) жити по-християнському, кинути пияцтво та інші шкідливі звички [6, с.116-117].

Така діяльність “штундистських сект” не залишилася поза увагою як світських, так і духовних властей краю. В місцевій пресі почали регулярно з’являтися статті про онімечення місцевого населення. Нагнітання такої істерії, обмежувальна діяльність місцевої влади негативно позначилися на колоністах-сектантах, які через переслідування змушені були шукати кращої долі за межами не лише краю, а й імперії в цілому.

У другій половині XIX століття відчули на собі обмежувальну політику російського царизму щодо віросповідання і меноніти. Це було пов’язано з військовою реформою, за якою вводилась загальна військова повинність. В цих умовах меноніти уже повинні були служити у війську, що суперечило їхнім релігійним переконанням. Вони почали шукати компромісу з урядом і згодом домовились про альтернативну службу, яка полягала у безплатній трьохрічній праці за місцем проживання. Проте меноніти, незважаючи на цю домовленість, не були впевнені в гарантіях царського уряду і почали залишати територію Правобережної України. Переважна більшість їх емігрувала до Америки, Канади [6, с.115].

Досить своєрідною була політика російського царизму щодо чеських колоністів, які активно переселялися на територію Правобережної України, в першу чергу Волині, у другій половині XIX століття. Потрібно відмітити, що переважна більшість з них була католиками, тому С.-Петербургу, дозволяючи переселення, з самого початку зобов’язав переселенців розірвати будь-який зв’язок з Ватиканом, розраховуючи створити для чехів особливий “церковний устрій”, який би викликав розкол серед місцевих католиків. Ці розрахунки базувалися на тій релігійній ситуації, що склалася на той час в Чехії. Тому з самого початку появи чеських переселенців на Правобережжі російська влада почала активно поширювати ідею, що чехи не католики, а сповідують “близкий до православ’я гуситизм”, який заборонений в Австрії [31, с.820].

Аналіз джерел свідчить, що “надавши чехам свободу віросповідання”, С.-Петербургу починає організовувати окрему чеську церкву, яка б стала “бактерією” на тілі польсько-католицької церкви. При цьому сама гуситська церква повинна була стати лише містком для переходу чехів до православ’я. Для реалізації цієї ідеї царський уряд створив спеціальну комісію, до складу якої входили представники православного духовенства, Міністерства внутрішніх справ і Міністерства закордонних справ. Нова церква мала називатися “Гуситська єдність” або “Чеська гуситська церква” [31, с.847].

Проте ця ідея провалилася.

Наведений вище матеріал свідчить про те, що ще до приєднання Правобережної України до складу Російської імперії тут сформувався досить строкатий етнічний склад населення, яке дотримувалося своїх релігійних поглядів. З приходом на територію краю російського царизму останній почав активну боротьбу за русифікацію місцевого населення. Досить дієвим помічником для нього стала Російська православна церква. Результатом цієї боротьби стала ліквідація уніатської церкви, значне обмеження впливу римо-католицької церкви. Проте повністю реалізувати свої задуми царизмові не вдалося.

Джерела та література

1. Історія релігій в Україні: В 10 т. – Т. 3. – К., 1999.
2. Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні. Навчальний посібник: У 3 кн. – Кн. 3. – К., 1994.
3. Жилюк С. Російська церква на Волині (1793-1917). – Житомир, 1996.
4. Іващенко О.М., Поліщук Ю.М. Євреї Волині (кінець XVIII – початок XX століття). – Житомир, 1998.

5. Опря А.В. Ліквідація уніатської церкви на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 1999.
6. Поліщук Ю., Суліменко О. Німці Волині в кінці XVIII – на початку XX століття: політико-правовий аспект. – Житомир, 2004.
7. Таранец С. Старообрядчество Подолии. – К., 2000.
8. Бовуа Даніель. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863). – К., 1996.
9. Бовуа Даніель. Битва за землю в Україні. 1863-1914. Поляки в соціально-етнічних конфліктах. – К., 1998.
10. Романцов Володимир. Український етнос: на одвічних землях та за їхніми межами (XVIII-XX століття). – К., 1998.
11. Наулко В. Хто і відколи живе в Україні. – К., 1998.
12. Центральний державний історичний архів в м. Києві (далі ЦДІАУК). – КМФ. 11. – Оп. 1. – Спр. 32.
13. Лемке М. Очерки по истории русской цензуры и журналистики XIX столетия. – СПб., 1904.
14. Жилюк С. 200-літня історія Волино-Житомирської єпархії // Зв'язель древній і вічно молодий. – Н.-Волинський, 1995.
15. Киприатович Г.Я. Жизнь Иосифа Семашко: митрополита Литовского и Виленского. – Вильно, 1893.
16. Щербак М.Г., Щербак Н.О. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). – К., 1997.
17. Поліщук Ю. Національна політика російського царизму на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) // Демократія і державність в Україні: проблеми гармонізації. – К., 1997.
18. Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО). – Ф. 70. – Оп. 1. – Спр. 89.
19. Лісевич І.Т. Духовно спрагли (Духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864-1917 рр.). – К., 1997.
20. ДАЖО. – Ф. 70. – Оп. 1. – Спр. 280.
21. ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 625. – Спр. 416.
22. ДАЖО. – Ф. 70. – Оп. 2. – Спр. 24.
23. Погребінська І.М. Правове та економічне становище євреїв в Україні // Український історичний журнал. – 1996. – № 4.
24. Хонигсман Я.С., Найман А.Я. Евреи Украины. (Краткий очерк истории). – Ч. I. – К., 1992.
25. Васильчук В.М. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII – початок XXI ст.). – К., 2004.
26. Недзельницький А. Штундизм, причины появления и разбор вероучения его. – Елисаветград, 1893.
27. Алексей. Материалы для истории религиозно-рационалистического движения на Юге России во второй половине XIX в. – Казань, 1908.
28. Памятная книжка Волынской губернии на 1895 год. – Житомир, 1895.
29. ЦДІАУК. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Спр. 1178.
30. ЦДІАУК. – Ф. 1599. – Оп. 1. – Спр. 130.
31. Крижановский Е.М. Чехи на Волыни. – Соч. – Т. 2. – К., 1890.

Summary

The author examines the ethnoconfessional politics of Russian czarism in Right-bank Ukraine since the end of XVIIIth till the beginning of XXth century.

Н. М. Щербак

ЦЕНЗУРНА РЕФОРМА В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ У СИСТЕМІ БУРЖУАЗНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ 60–70–Х РОКІВ ХІХ СТ.

Порядок здійснення та реформування цензурного відомства в Російській імперії постійно знаходилося під контролем влади і цей процес привертав і привертає увагу дослідників.

Метою даної статті є висвітлення місця цензурної реформи серед буржуазних реформ 60–70-х років ХІХ ст.

Наприкінці 1850 – на початку 1860-х рр. в умовах суспільно-політичної та економічної кризи, царський уряд змушений був приступити до підготовки реформ в різних сферах життя суспільства. Реформи 60-х – 70-х років ХІХ ст. в Російській імперії безпосередньо зачепили й систему цензурних установ. Адже питання управління пресою було одним з найважливіших напрямів внутрішньої політики. В країні, де були відсутні парламентські установи, преса була єдиним засобом для висловлення суспільної думки і вплив її був надзвичайно великий. Коли на початку 1860-х рр. влада приступила до розробки цензурної реформи і відомства розпочали збирати матеріали з історії цензури в Європі та Росії, то виникнення цензури як інституту віднесли до петровських часів, хоч ще й раніше простежувались урядові кроки спрямовані на встановлення контролю за друкарнями та богословською літературою. Однак спеціальних